

הוראת מדעי הרוח בגישה רב-תחומית

רצח עם או אסון גדול? נפילת השמש החמישית

לאה משולם

בהנחיית: ד"ר איתן גינזברג

תקציר

המושג "רצח עם" נולד לאחר מלחמת העולם השנייה וזוועותיה וכתוצאה מההשמדה השיטתית של יהדות אירופה. פשעי הנאצים היו המצע להגדרה שהגדיר ארגון האו"ם את המושג "רצח עם" כפשע נגד האנושות, והיא כוללת כל סוג רצח מכוון, מתוכנן ושיטתי כלפי קבוצת זהות מסוימת הנושאת באשמה קולקטיבית שאינה מעניינה והיא חלשה מכדי להתגונן מפניה.

פרנק צ'אלק וקורט ג'ונסון (Chalk and Jonassohn) חידדו את האבחנה בין ג'נוסייד לאתנוסייד, כשני היבטים שונים של אותה תופעה. ג'נוסייד, הסבירו השניים בספרם המונומנטלי The History and Sociology of Genocide (1990), יהיה בגדר השמדה פיסית בלבד של קבוצה. אתנוסייד (או ג'נוסייד תרבותי) יהיה מכלול גדול של פגיעות באמצעות דיכוי שפה, תרבות או דת ללא הכרח של השמדה פיסית. בשני המקרים תידרש הרשאה של ממשל או גוף פוליטי נושא סמכות, הרשאה המונעת מכוח השקפה אפריורית או אפוסטריורית אודות הקורבן המיועד, המצדיקה פגיעה בו.

לפרדיגמה זו, שאיננה מחייבת רצח טוטאלי של בני קבוצת זהות מסוימת אלא מסתפקת בפגיעה קשה וחסרת רסן על מנת שתוגדר כג'נוסייד, הצטרף גם הפסיכולוג וההיסטוריון הישראלי ישראל צ'רני (Charney). ברוב המקרים רצח מעין זה יתחולל, הסביר צ'רני, בתנאים של עדיפות כוח מכריעה של הצד המבצע וחוסר אונים מוחלט של הצד הנפגע, ולא דווקא במלחמה. לכך הוסיף הסוציולוג והרב האמריקני ג'ק נוסאן פורטר (Nusan Porter), את הנדבך הקולוניאלי, וטען שכדי לזהות רצח-עם די לבחון אם התקיים רצח שיטתי של אנשים שנועד להכניע אוכלוסייה ילידית

לדרישות שהטילו עליה פולשים זרים, או שמא התחוללה התמעטות מדאיגה של התושבים בהיעדר חסינות מספקת מפני מחלות שהזרים הביאו עמם.

בשנת 1519 נכבשה ארץ האצטקים על ידי הספרדים. חרבם של הספרדים לא נחה ומי מהאצטקים שלא כילתה אותו החרב, כילו אותו המחלות, הצער, תנאי המחיה הקשים, תזונה לקויה ועבדות. נשאלת השאלה האם לאור כל אלה ביצעו הספרדים רצח עם באצטקים או שאולי המוות ההמוני היה תוצאה של אסון גדול? האם במעשי הספרדים הייתה האשמה קיבוצית נגד האצטקים שהתירה את החרב מנדנדה או שאולי תרמו לכך גם התנהגותם הברוטאלית כלפי האצטקים ככלי לביסוס שלטונם? ושאלה לא פחות חשובה בהקשר זה היא - האם התנהגות כיבוש כזו הייתה חריגה באירופה של המאה ה-16 או שאולי הייתה מוקצנת ביחס למדיניות כיבוש שהייתה מקובלת באירופה? האם כוונת הספרדים הייתה לבצע ג'ינוסייד או שאולי אתנוסייד?

יש חוקרים המספקים הסברים ביולוגיים, דמוגרפיים, חברתיים-אקולוגיים לתמותה ההמונית של האצטקים במהלך הכיבוש הספרדי. לטענתם התמותה ההמונית הייתה כתוצאה מתנאי המחיה הקשים שכפו הספרדים על האצטקים, אך תיאוריות אלו אינן בהן כדי לקבוע האם ביצעו הספרדים רצח עם באצטקים. גם ההגדרות המשפטיות המורכבות ופתלתלות מאוד בהגדרת רצח העם, אינן יכולות לסייע בהתרת השאלה האם מדובר בג'ינוסייד או באסון גדול.

כדי לקבוע האם חוללו הספרדים ג'ינוסייד באצטקים או שאולי המוות ההמוני היה תוצאה של מפגש אלים, בדקתי תחילה את תרבות הכובש והנכבש, את מבנה החברה והשלטון ואת מגוון האירועים שקדמו לכיבוש הספרדי שסייעו בידי הספרדים להשתלט על יבשת ובה מיליוני בני אדם.

החברה האצטקית הייתה חברה היררכית-צבאית שהגברים והנשים בה היו יודעי קשת וחרב; חברה שראתה עצמה נעלית על פני העמים שתחת שלטונה וכבעלת זכויות רבות יותר מאשר אלה הכפופים לה. גם הספרדים באו מתרבות היררכית-צבאית ופטריוטית כפי שהיו האצטקים בתחילת דרכם, חברה שניערה מתוכה את היהודים ואת המוסלמים וליכדה את שורותיה. החברה הספרדית הנוצרית מצאה את עצמה מתחרה עם שכנתה העשירה פורטוגל, שחיפשה דרך לארצות התבלינים במזרח הרחוק והייתה זקוקה נואשות לשחרור האנגריות הצבאיות וההרפתקניות העצומות שנאגרו במהלך הרקונקיסטה וחיפשו להן מוצא עם סיומה. הבטחותיו של קולומבוס

בדבר עושר מופלג בארצות המזרח סין והודו, עוררו את דמיונם של צמד מלכי ספרד שעדיין נאבקו על איחוד מלא של מדינתם, ומאז קרלוס הראשון הוא קרל החמישי קיסר האימפריה הרומית הקדושה, נאבקו גם על אינטרסים אירופיים גדולים לרבות גיבוש האימפריה השברירית, מאבק בפרוטסטנטיות, מאבק בתורכים והתעצמות ימית מול אנגליה ההולכת ומגבשת את הכוח הימי שלה. כל אלה חייבו הכנסות גדולות מן החוץ, בהיעדר בספרד תשתית תעשייתית חקלאית או מונופקטורית שיכלה להציע עודף ערך מספיק למימון שאפתנות מדינית ופוליטית זו. שאפתנות זו הפכה לתרבות "מִהָרָה שֶׁלֶל קֶשׁ בֵּז" (ישעיהו, ח', ג') ודרבנה את הספרדים לברוטאליות יתרה בעת כיבוש מרכז אמריקה ודרומה ובתוכה אימפריית האצטקים, ועם עמים שאמורים היו לספק עושר זה.

בהליך שיעבוד הילידים התמעטה האוכלוסייה עד כלות. לפי וודרו בורה ושרבורן קוק, אוכלוסיית אמריקה הצטמצמה מכ-50 מיליון נפש לכ-4 מיליון עד שנת 1600. במרכז אמריקה שבה התגוררו 25.2 מיליון נפש, נותרו בשנת 1605 כ-1.1 מיליון בלבד. נוכח נתונים אלה ולאור התיאוריות השונות, שבה ועולה השאלה האם התחולל במרכז אמריקה (ובהרחבה, באמריקה כולה) רצח עם? או שמא באין מניע ברור וגם לא הרשאה פוליטית – שני תנאים תיאורטיים מובהקים בהקשר זה – לא יכול היה להתרחש רצח, אלא לכל היותר אסון גדול? או אולי תקיפות התיאוריות ורצח עם עשוי להתחולל גם במקומות שאין בהם הרשאה לרצח אך יצר הרפתקנות, רדיפה אחר תהילה וכסף ושאיפות מיסיונריות חובקות עולם, עלולים לחולל רצח המוני? האמנם יעלה על הדעת שהקונקיסטדורים הספרדים באו בכוונת תחילה לביצוע רצח והכחדת העם האצטקי? עד כמה הכירו את תרבות האצטקים מראש כדי שיגבשו כוונה כזו?

עבודת מחקר זו מבקשת לדון בשאלה זו. נתוני קוק ובורה מדברים בעד עצמם. דברים ברוח זו טען גם הנזיר בן התקופה ברתולומה דה לאס קאסס. המחקר מעיד על התנהגות ברוטאלית של הספרדים בעת הכיבוש, בעת מסעות החקר והגילוי הפנימיים במרחבי תת-היבשת, בעת החיפושים אחר זהב ושכיות חמדה אחרות שהיו ברשות הילידים, בעת כפיית עבודת חובה, תשלום מס גולגולת, מתן שירותי בניין, בית ועבודות מכרה בתנאים בלתי אנושיים, ובעת ביצוע הטרנספר ההמוני שדחק את כלל אוכלוסיית אמריקה לקהילות כפריות בנוסח קסטיליה – רחוקות מאד מן הקהילות המקוריות שננטשו לפי פקודה ונשרפו על תשתיות הזהות והזיכרון שלהן.

עם זאת, מעשים אלו נוראים ככל שהיו, אינם מעידים על כוונת תחילה לרצח אלא על מדיניות של הטלת אימה לביסוס שלטון של מעטים על רבים, במטרה לנכס את עושרם ותרבותם ברוח ספרדית ונוצרית אירופית. המפגש הזה, שלא הייתה בו כוונת רצח המוני ובוודאי גם לא הרשאה לעשות כן לפי כל חוק והנחייה שהגיעו מארץ האם, הלם באצטקים כה חזק עד שהוא שיתק את יכולת התגובה היעילה שלהם וגרם לקריסתם כישות פוליטית ותרבותית וכקהילת אנשים חיה. ביסוד התמותה הגדולה בקרב האצטקים עמד הלם המפגש יותר מאשר נסיבות ומהלכים של רצח עם. החיבור שלפנינו ינסה להוכיח אפוא שהשמש החמישית (העידן האצטקי) מתה אך לא נרצחה.

במובן זה אסכם ואומר שתיאוריות רצח העם מתאימות לאירועי המאה ה-20 יותר מאשר לאירועים שקדמו להם. כל ניסיון להכיל היסטוריה מוקדמת בפרדיגמות התיאורטיות מאז למקין (1944) וכלה בצ'רני ואחרים הינו מלאכותי ולא מדויק.